

OSMANLI DEVLETI'NDE İLK SOSYALİZM TARTIŞMALARI VE İLK SOSYALİST ÖRGÜTLENMELER

(FIRST SOCIALISM DISCUSSIONS AND FIRST SOCIALIST ORGANIZATIONS
IN THE OTTOMAN STATE)*

Arş. Gör. Özkan AYDAR**

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son döneminde sosyalist düşüncenin ortaya çıkış süreci ele alınarak ilk sosyalist örgütlenmeler ve ilk sosyalizm tartışmaları değerlendirilecektir. Bu kapsamda hem dönemin devlet alimleri hem de aydınlarının sosyalizmle ilgili fikirleri, Osmanlı Devleti'ndeki sosyalist hareketlerin ortaya çıkış süreci ve gelişim evreleri incelenecektir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan ilk işçi hareketleri ve çalışma ilişkilerini düzenleyen hukuki metinler ele alınacak, bununla birlikte Avrupa ile yakın ilişkileri nedeniyle Osmanlı Devleti'nin sosyalist fikirlerle tanışmasına olanak sağlayan azınlıkların rolü tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Sosyalizmi, Sosyalizm Tartışmaları, Sosyalist Organizasyonlar.

* Bu çalışma, "First Socialism Discussions And First Socialist Organizations In The Ottoman Empire" adıyla, V. European Conference on Social and Behavioral Sciences, St Petersburg, Russia – September 11-14, 2014 tarihli uluslararası sempozyumda sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

** Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Araştırma Görevlisi.

ABSTRACT

In this study, the first socialist organizations and the first socialist discussions will be considered by dealing with the process of the emergence of socialist thought in the last period of the Ottoman State. In this context, both the scholars of the state in the period and ideas of intellectuals about socialism, the process of socialist movements in the Ottoman State and their stages of development will be analyzed. The first labor movements emerged in Ottoman State and the legal texts regulating the labour relations will also be studied and thanks to the close relationship with Europe, the role of the minorities that enable Ottoman State to become familiar with the socialist ideas will be discussed.

Key Words: Ottoman Socialism, Socialism Discussions, Socialist Organizations.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'ndeki sosyalist faaliyetleri değerlendirirken sosyalizmi en geniş anlamıyla ele almak gerekmektedir.¹ Dönemin rejim karşıtı mücadele gruplarını, toplumun yeniden örgütlenmesi ve yapılanmasına yönelik karşılıklı dayanışma ve işbirliğini, devletçilik eğilimlerini, adalet ve eşitlik için şiddet ve militanlık yoluyla mücadele etme yöntemleri gibi sosyalizmin temel bileşenlerinden bazılarını ya da hepsini taşıyan her türlü örgüt, birlik, parti, sendika, teşkilat gibi birlikte hareket etme kabiliyetine sahip gruplar sosyalist faaliyetler arasında değerlendirilecektir.

Osmanlı Devleti'nde son dönem sosyalist hareketlerin ortaya çıkış sürecini ve gelişim evrelerini incelerken özellikle etnik ve dinsel azınlıkların rolünün vurgulanması bir zorunluluktur. Çünkü sosyalizm gibi Batı kökenli fikirlerin Osmanlı Devleti'yle tanışmasına imkan sağlayan iletişim kanalı, azınlıkların Avrupa ile olan yakın ilişkileri olmuştur. Yapılan önemli araştırmalar da göstermiştir ki Osmanlı Devleti'nin sosyalizmle temasında azınlıkların etkisinin önemi büyüktür. Hem Osmanlı Devleti'nin sosyalizmle temasının anlaşılması hem de bir burjuvazi ve çağdaş terimlerle düşünebilen bir entelijansiya yaratmış olması bakımından Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Selanik Yahudileri önemli azınlık topluluklardır.²

Osmanlı sosyalizmi, her şeyden önce devletin birbiriyle bütünleşmemiş ve çoğunlukla çeşitli etnik azınlıklardan oluşan karmaşık bir görüntü şeklindedir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlangıcında Osmanlı sosyalist militanlarının çoğunluğunu Ermeniler, Bulgarlar, Makedonyalılar, Rumlar ve Yahudiler oluşturmaktaydı. Türklerin oluşturduğu gruplar ise ancak 1908' den sonra ortaya çıkmıştır. Bu gecikme kısmen azınlıkların Batı ile sürekli kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde olmaları, Türklerin ise çoğu kez yarım yamalak ve önemi ikinci derece olan ilişkiler içinde olmalarıyla açıklanabilir.³

Osmanlı sosyalizmini tanımlayan önemli bir özellik de aşırı derecede bölünmüş olmasıdır. İkinci Meşrutiyet öncesi Ermeniler, Makedonyalılar, Bulgarlar faaliyetlerini

¹ Osmanlı Devleti'nde sosyalizmin en geniş anlamıyla ele alınmasıyla ilgili açıklamalar için ayrıca bkz. (Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Derleyen: Mete Tunçay- Erik J. Zürcher), (Çev: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20-21.

² F. Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", s.13.

³ George Haupt, Paul Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, (Çev: Tuğrul Artunkal), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 35-36.

gizlice yürütmekte ve her grup kendisi için çalışmaktaydı. 1908'den sonra siyasal durumun değişmesiyle, devletin çeşitli gruplarının tek bir örgüt kurma girişimleri bu örgütlerin çoğu zaman bağımsızlıklarını korumayı tercih etmeleriyle sonuçlanmıştır.⁴ İmparatorluktaki bu etnik işbölümü, sınıf bilincinin gelişmesini engelleyen önemli bir etkiye sahipti. Dönemin temel ideolojisi milliyetçilik olmuş, etnik gruplar kendi ulus devletlerini kurma iddialarını ortaya atmaya başlamışlardır. Kuramca enternasyonalist ve buna bağlı olarak milliyetçiliğe karşı bir ideoloji olan sosyalizm, Osmanlı Devleti gibi farklı milliyetlerden oluşan toplumlarda bulanık bir konuma girmiştir.⁵ Azınlıkların genellikle ayrılıkçı eğilimlerinden dolayı Osmanlı Devleti'ndeki ulusların sosyalist örgütleri hiçbir zaman ortak bir eylemde bulunamamışlar, her bir azınlık kendi görüşünün savunucusu olmuştur.⁶ Bu özgül milliyetçilikler nedeniyle tek bir Osmanlı sosyalist hareketi yerine her milliyetten sosyalistlerin ayrı ayrı etkinlik göstermeye çalıştığı bir Osmanlı sosyalizminden söz edebiliriz.⁷ İşçi örgütlerinin etnik farklılıklara ve milliyetçi özlemlere göre oluşma eğilimi ilk sosyalist hareketlerin, burjuva milliyetçiliği karşısında etkinliği olmayan bir enternasyonalizmle ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸

Osmanlı Devleti'ndeki sosyalist hareketleri tanımlayan diğer bir durum ise ortaya çıkması açısından gecikmiş hareketler olarak tanımlanabilmesidir. Osmanlı Devleti'ndeki en eski sosyalist örgüt 1887'de Ermeni Hınçakyan Partisi ve 1890'da kurulan Taşnaksutyun'dur. Türklerin bir sosyalist parti kurmalarına ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra olmuştur. Siyasal düzeyde oldukça kusurlu olmaları ve belirli bir ideolojik tecrübesizliği barındırmaları emekçi kitleler üzerindeki etkilerinin yok denecek kadar az olmalarına neden olmuştur.⁹

İkinci Meşrutiyet Öncesi İşçi Sınıfı Hareketleri ve Sosyalizm Tartışmaları

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan ilk işçi hareketlerinde sosyalist bir bilinçten söz etmek mümkün değildir. Avrupa tarihinin bir ürünü olarak başlayan işçi sınıfı hareketi Osmanlı'da ekonomik amaçlı olup politik boyutlara ulaşamamıştır. Avrupa işçi hareketi

⁴ G. Haupt,- P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.36.

⁵ F. Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", s.16-17.

⁶ Abidin Nesimi, **Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949**, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 29.

⁷ Mete Tunçay- Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik(1876- 1923)**, s. 249-250.

⁸ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:3 Dünya Savaşından 1971'e**, (Çev. Babür Kuzucu), Belge Yayınları, Altıncı Baskı, 1992, İstanbul, s. 430-431.

⁹ G. Haupt- P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.37.

tarihinde XVII. yüzyılda kapitalist üretimin manifaktür biçimine tepki olarak ortaya çıkan, özellikle işçilerin makineleri tahrip etme ya da makinelere karşı yapılan isyanlar olarak gerçekleşen işçi hareketleri XIX. yüzyılla birlikte maddi üretim araçlarına değil onların kullanım biçimlerine, üretici güçlere ve siyasi otoritelere karşı ayaklanmalar ve ihtilâller şeklinde ortaya çıkmıştır.

Sanayi devriminin yaşandığı ülkelerde, kırsal nüfusun alt üst oluşuyla hız kazanan şehirleşme bir işçi sınıfının doğuşuna ve toplumun yeni temeller üzerine yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Sanayi devrimi ürettiği malların pazar alanı olarak kullandığı sanayileşmemiş ülkelerin kırsal yapısında da benzer çözülmeyi beraberinde getirmiştir. Avrupa sanayisinin ihtiyacı olan hammaddeleri sağlayan büyük tarım alanlarının yaratılması, para ekonomisi, mahalli üretimin yok olması, bu ülkelerde kırlardan şehirlere kitleler halinde büyük göçlere neden olmuştur. Osmanlı Devleti gibi sanayileşmemiş ülkelerin evrimindeki bu aşamada işçi sınıfı da ancak köksüz, gelenekleri yerleşmemiş, rastgele bir proletarya olabilmiştir.¹⁰

19. Yüzyılın başlarından Tanzimat'a kadar olan dönemde işçi hareketleri ve işçi sorunları toprak düzenindeki çözümlerle birlikte işçilerin büyük şehirlere akını ve kullanılabilirliğinden daha fazla iş gücünün emek piyasasına girmesiyle başlamıştır. İşçi, bir sınıf niteliği kazanmaktan uzak olmakla birlikte yer yer ilk fabrikalara karşı makine tahrip etme girişimlerinde bulunmuştur.¹¹

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde artık tek tek işçilerden değil bir işçi kütesinden söz etmek mümkündür. Yeni iş kollarının ortaya çıkmasıyla işçi sayısının artması, makine karşıtı eylemlerin çoğalması işçi hareketlerini de arttırmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki endüstriyel gelişme, iç ve dış faktörlerin etkisiyle eski üretim biçimlerini değişikliğe uğratmış, geleneksel endüstri kolları büsbütün çökmüş, küçük zanaatkarların üretim araçlarından kopmasıyla yeni endüstri kolları için düşük ücretlerle ağırlaştırılmış iş kollarında çalışmak zorunda bırakılan bir işsizler ordusu ortaya çıkmıştır. Güç çalışma koşullarında iş güvenliğinden yoksun, devletin bütün koruyucu yasalarının kalktığı ve yabancı kapitalizminin endüstri alanına egemen olduğu koşullarda işsizlik tehdidiyle karşı karşıya olan işçilerin 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin¹² ilgili maddesiyle de

¹⁰ S. Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:2 Tanzimat'tan I.Dünya Savaşına*, s. 30-31.

¹¹ O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, 1969, İstanbul, s. 69-70.

¹² Polis Nizamı, 1 Temmuz 1800 tarihli "Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararnamenin" polislin genel görevlerinin yer aldığı ilgili bölümü temel alınarak hazırlanmış 17

birleşerek birlikte hareket etmelerine engel olacak yasalar çıkarılmıştır.¹³ Bu nizamnamenin 12. maddesiyle işini bırakarak işleri durdurma amacı taşıyan işçi dernekleri ve kalabalıklarının ve kamu düzenini bozacak her türden fitne fesat derneklerinin ortadan kaldırılması veya yok edilmesi amaçlanmıştır.¹⁴

Osmanlı Devleti'nde çalışma ilişkileri açısından birçok hukuksal düzenleme baskıcı ve sınırlandırıcı bir nitelik taşımasına rağmen, bazı uygulamalarla çalışanları koruyucu sınırlı sosyal politika önlemleri de alınmıştır.¹⁵ Bu uygulamalardan biri 1867 tarihli *Dilaver Paşa Nizamnamesi*'dir. Nizamname, gerekçesinde belirtildiğine göre madenciler ve işçilerin haklarını korumak, bunların tümünün denetimini sağlamak üzere hazırlanmıştır. Nizamnamede günlük çalışma süresinin 10 saat olarak belirlenmesi, ücretlerin zamanında ödenmesi, boş kalan işçilere ücret ödeme zorunluluğu gibi düzenlemelerin yanı sıra dini bayramlar dışında haftanın hiçbir gününde iş tatili yapılamayacağını öngören düzenlemeler de getirilmiştir. Ereğli Kömür Havzası'nda uygulanan bu nizamname, iş süresi ve ücret konularını düzenlemesine rağmen iş güvenliği ve işçi sağlığına ilişkin hiçbir içeriğe sahip değildir. Nizamname, daha çok madenlerdeki kömür üretimini arttırmaya yönelik bir içeriğe sahiptir.¹⁶

Çalışma ilişkilerini düzenlemesi açısından önemi olan diğer bir belge, 1810 tarihli Fransız Maden Kanunu esas alınarak hazırlanan 1869 tarihli *Maadin Nizamnamesi*'dir. Bu nizamnamenin önemi, işçilerin kendi istekleri dışında çalıştırılmalarının yasaklanması, işçi sağlığı ve güvenliğine ilişkin hükümlerin mevcut olmasıdır.¹⁷

Çalışma koşul ve ilişkileri ile ilgili kuralların dolaylı olarak düzenlendiği bir diğer metin *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*'dir. Cevdet Paşa'nın önerisiyle dinsel temellerden yararlanılarak 1869'dan 1876'ya kadar yapılan çalışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan Mecelle'de "nefsini kiraya veren kimse" olarak tanımlanan işçi, köle efendi ilişkileri çerçevesinde değerlendirilip sözleşmenin öznesi değil, nesnesi olarak tarif edilmiştir. İş

maddeden oluşan bir metindir. Nizam'ın 16 maddesi, düzenin sağlanması, geçiş, oturma, ateşli silah kullanma konusunda gerekli belgelerin verilmesi, kamusal alanlarda düzen ve güvenliğin sağlanması, ahlaka aykırı mekanların ve yayınların denetlenmesi gibi konularla ilgilidir. Polis adıyla ilk kez kurulan bu kolluk yönetimine, yardıma muhtaç kişilere müdahale etme görevleri de verilmiştir. (Mesut Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1991, s.372.)

¹³ O. Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, s.80-97.

¹⁴ M. Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, s.373.

¹⁵ Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s.283.

¹⁶ M. Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, s.287-288.

¹⁷ İlyas Karabıyık, **Osmanlı'da Son Dönem İşçi Hareketleri**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2012, s. 41-42.

ilişkilerinde uyulması zorunlu olan hiçbir sınırlayıcı içeriğe sahip olmayan Mecelle, işçi ve işverenin tam bir özgürlük içinde iş ilişkilerini düzenleyebilmelerinin hukuksal altyapısını oluşturmuştur.¹⁸ Ancak, sözleşmede hukuksal olarak işçi ve işverenin eşit koşullara sahip olması, pratikte sonuçlarının da eşit olacağı anlamına gelemeyebilir. İşçi ve işverenin sosyal ve ekonomik olarak eşit olmadığı düşünülünce, işçiye, işverenin dayatmalarından başka alternatif seçenek görünmemektedir.

Avrupa işçi hareketleri tarihinde önemi göz ardı edilemeyecek 1848 Fransız İhtilali'yle birlikte işçiler, işçi sınıfının çıkarlarını gözetme amacı taşıyan gerçek bir demokrasiye duyulan özlem, fazla iş saati, az ücret, sağlıksız çalışma koşulları, kadın ve çocukların çalıştırılması gibi nedenlerle gizli dernekler kurup, grevler başlatmıştır. Kanlı saldırılar ve ölümlerle sonuçlanan bu ayaklanmalarda işçiler, silahlanarak Paris'i kontrolleri altına almışlar, çalışma saatlerinin kısaltılması, herkese iş hakkı, genel oy ilkesiyle herkese seçme hakkı gibi kararların alınmasını sağlamışlardır.¹⁹

1848 Avrupa İhtilalleri ile ilgili haberler Osmanlı basınında yer almaya başlamış, okurlar Proudhon, Blanqui, Louis Blanc ve Leroux gibi ünlü Fransız sosyalistlerinin isimleriyle karşılaşmıştır. Viyana işçilerinin askerle çatışması, Alman İhtilalcileri, Paris İhtilali gibi ihtilallerle ilgili birçok konu hakkında haberlere dönemin gazetelerinden *Ceride-i Havadis*'te²⁰ yer verilmiştir.²¹

Osmanlı'daki ilk işçi hareketleri ise Fransa'daki 1848 ayaklanmasından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle makinelere karşı hareketler şeklinde ortaya çıkan bu eylemler 1845'lerden sonra makine ve fabrikaların artmasıyla hız kazanmıştır. Makinelerin insan emeğinin yerine geçmesiyle işsiz kalma korkusu işçinin temel kaygısı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde bu türden olayların varlığı, üretim araçlarından kopmuş ve temel geçim kaynağı ücretli işçilik olan bir grubun varlığını göstermektedir. Ancak

¹⁸ M. Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, s.289-292.

¹⁹ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)**, Alkım Yayınevi, 4. Baskı, 2007, İstanbul, s.135-137.

²⁰ *Ceride-i Havadis*, 1840 yılında William Churchill adında bir İngiliz tarafından çıkarılmaya başlayan Türk basın tarihinin ilk resmi olmayan Türkçe gazetesidir. Gazete ilk üç sene çok az satış yapmış ve birkaç defa yayına ara vermişse de muhtemelen hükümetin mali yardımları sayesinde yayına tekrar başlamış ve 1864'te William Churchill'in ölümünün ardından oğlu tarafından devam ettirilmiştir. Gazete, Türk okuyucularına modern devlette gazetenin işlevi ve değeri hakkında yepyeni bakış açısı kazandırmıştır. Genişleyen okuyucu kitlesi tarafından daha kolay anlaşılabilmesi için daha basit ve daha dolaysız bir dil benimsemişlerdir. (Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, (çev. Boğaç Babür Turna) Ankara, 2.Baskı, 2009, s. 201-202.)

²¹ Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, İletişim Yayınları, 2.Baskı, 1994, İstanbul, s.14-15.

makine karşıtı hareketlerin faydasız olduğunu gören işçilerin, kısa süre sonra yeni iş koşullarına uyum sağladıkları görülmektedir.²² Bu olaylardan bir süre sonra ilk işçi teşekkülü olan *Ameleperver Cemiyeti* 1871'de kurulmuştur. Komünist Manifesto'nun, I. Enternasyonal'in ve başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa'daki işçi hareketlerinin etkisiyle kurulduğu düşünülen cemiyet, Ocak 1872'de başarı ile sonuçlanan tersane işçileri grevinde rol almış, işçilerin ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için müracaatlarda bulunmuş, işçilerin taleplerinin gerçekleşmesinde öncülük yaparak önemli kazanımlar sağlamıştır.²³ Osmanlı'da ilk işçi teşebbüsü olarak kabul edilen bu cemiyetin, bütünüyle aydınlar tarafından mı yoksa işçilerle birlikte mi kurulduğuna dair tartışmalar²⁴ olmasıyla birlikte, işsizlere iş bulmayı ve yoksul işçilere yardım etmeyi amaçlaması bakımından hayır kurumu niteliğinde bir cemiyet olduğu da kabul edilmektedir.²⁵ Cemiyetin işçi teşekkülü mü yardım kurumu mu olduğuna dair tartışmalar bir yana, başarılı eylemlerde işçiler lehine kararlar alınmasında etkili olması işverenleri ciddi bir şekilde rahatsız etmiş ve 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesine dayanarak grevci işçilerin ihtilâl neden olmalarını önlemek amacıyla cemiyet çok geçmeden kapatılmıştır.²⁶

Osmanlı Devleti'nde, Meşrutiyet'e kadar olan dönemde bir işçi kütlesi doğmuş ancak gerçek anlamda işçi sınıfını temsil edecek bir işçi derneği veya birlik kurulamamıştır.²⁷ 1866 yılından sonra kurulan çeşitli işçi koruma dernekleri vardır; ancak bu türden derneklerin Türkiye'deki yabancı burjuvalar ve dönemin sosyetesini tarafından kurulan hayır cemiyetleri olduğu ilgili gazete haberlerinden anlaşılmaktadır.²⁸ Devletin yapısına uygun olarak ortaya çıkan bu işçi kütlesi Türk, Rum, Ermeni, Hırvat, Sırp, Bulgar gibi farklı uluslardan meydana gelen kozmopolit bir yapıya sahiptir.²⁹

Osmanlı Devleti'nde 1870-1908 dönemi, işçi kütlesinde büyük artışların yaşandığı görülse de bu işçi kütlesinin tamamen sınıf temelli davranışlarda bulunduğu söylenemez. Daha çok ekonomik temelli işçi hareketlerinin ve grevlerin yaşandığı görülmektedir.³⁰

²² O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.89-90.

²³ Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, (5. Baskı), Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 1-2.

²⁴ Ameleperver Cemiyeti'nin niteliği ile ilgili tartışmalar için bkz. Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, 1969, İstanbul, s.155-156.

²⁵ Erdinç Yazıcı, *Osmanlı'dan günümüze Türk İşçi Hareketi*, A Kitap, 2010, Ankara, s.75-76.

²⁶ Orhan Yeniaras, *Atatürk'ün Kourdurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Kurtuluş Savaşı'nda Sol Hareketler*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2. Baskı, 2012, s.16.

²⁷ O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.105.

²⁸ O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.103-104.

²⁹ O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.106.

³⁰ Orhan Türkdoğan, " 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, cilt:2, sayı:11, Nisan 1981, s.15.

Osmanlı Devleti'nde sosyalizm üzerine dikkate değer tartışmaların yapılmaya başlandığı dönem ise bütün Avrupa'yı yakından ilgilendiren Paris Komün'ü olayıdır. 18 Mart 1871'de Fransa-Prusya Savaşında Fransa'nın savaşı kaybetmesiyle Paris halkının yönetime el koyması dönemin burjuva sınıfını fazlasıyla tedirgin etmiştir.

Esas olarak Fransız işçi sınıfının ve bağlaşıklarının var olan düzene başkaldırısından kaynaklanan Komün, halkın kendi yerel temsilcilerini seçtiği ve aynı zamanda onları geri çağırabilecekleri, yasama ve yürütme gücünü kendisinde birleştiren, belirli bir sınıfın baskısını bertaraf edebilmesi ve işçi sınıfı hareketleri açısından önemli bir tarihsel deneyimi ifade etmektedir. Marx, Komün'ün tarihsel öneminden bahsederken, onun Fransız toplumunun tüm sağlıklı öğelerinin temsilcisi ve gerçek bir ulusal hükümet olduğu kadar aynı zamanda bir işçi hükümeti ve emeğin özgürleşmesinin korkusuz bir savunucusu olarak uluslararası bir hükümet de olduğundan övgüyle söz etmiştir.³¹ Ayrıca Marx, kendi deyişiyle cennetin zaptına çıkan komüncülerin kahramanlığını sadece hayranlıkla yetinmeyerek; amacına ulaşmasa da, yığınların devrimci hareketinde çok önemli bir tarihsel deney, dünya proleter devriminde ileriye doğru kesin bir adım, yüzlerce program ve akıl yürütmeden çok daha önemli gerçek bir ilerleme olarak görmüştür.³²

Komün ileri politik biçimine karşın, tam bir kurtuluş için yeterli olmayan reformlara (kira tavanı, gece çalışmasının yasaklanması) girişmiştir. Yaptığı düzenlemelerle Komün'e karşı burjuvazinin nefreti azalmadan sürmüştür. İşçilerin ve Ulusal Muhafızlar'ın büyük direnişine rağmen, hükümet birlikleri kenti ele geçirmiş ve öldürülenlerin, sınırdışı edilenlerin sayısı hiçbir zaman tam olarak bilinmemiştir. Fransız işçi sınıfı Komün deneyimiyle en etkin üyelerinin çoğunu kaybetmiştir.³³

Engels, Paris Komün'ünün başarısızlıkla sonuçlanmasını merkezîyetçilik ve otorite eksikliğiyle ilişkilendirmektedir. Engels'e göre; zafer sonrası savaşın devamı ancak tüm güçlerin bir arada olması ve aynı saldırı noktasına odaklanmasıyla ilgilidir. Otorite ve merkezîyetçiliği tüm koşullar içinde olumsuz olarak değerlendirmenin devrimin ne

³¹ Karl Marx, **Fransa'da İç Savaş**, (Çev.: Kkenan Somer), (2. Baskı), Sol Yayınları. s.65.

³² V.I. Lenin, **Devlet ve İhtilal**, (Çev.: Kenan Somer), (8. Baskı), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1989, s.44,45.

³³ Wolfgang Abendroth, **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, (Çev.: Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları, 1992, s.44.

olduğunu bilmemek ve sözde devrimcilikten başka bir anlam taşımadığını belirten Engels, savaşım sırasında otorite ve merkeziyetçiliğe dikkat çekmektedir.³⁴

Paris Komün'ü sosyal dengelerin egemen sınıfın aleyhine dönüşeceği umudunu ortaya çıkararak işçi sınıfı için gerçek bir örnek teşkil etmiştir. İşçi sınıfının kısa süren bu başarısı uluslararası kamuoyunda büyük yankılar uyandırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da Komün'ü destekleyenler ve karşı çıkanlar görüşlerini basın yoluyla ifade etmişlerdir.

1871 Paris Komünü dolayısıyla Karl Marx imzasıyla İngiliz gazetelerinden aktarılan ilk çeviriye 9 Şubat 1871 günlü *Hakayik-ul Vakayi Gazetesinde* rastlanmaktadır. Marx'ın imzasıyla Daily News Gazetesinden aktarılan bu çeviride, Bismark'ın Fransa'da gazeteler aracılığıyla halkın fikirlerini ifade etmesini engellemek için Fransa Hükümetine baskı yaptığının aşikar olduğu, barış için her gün toplanan işçilerin Prusya askeri tarafından dağıtıldığı, Fransa'nın sadece kendisi için değil Almanya ve Avrupa'nın özgürlüğü için de kanını döktüğü aktarılmaktadır.³⁵ Marx'ın imzasını taşıyan bu makale, cumhuriyet ve hürriyet fikirlerinin çeviri yoluyla da olsa savunulduğunu, mutlakiyeti ve despotizmi temsil edenlere karşı bir savaşın olduğunu göstermektedir. Aynı sayıda İsviçre'den aktarılan bir makale de, Demir Başbakan olarak adlandırılan Alman Başbakan Bismarck'ın despotluğuna, cumhuriyet ve hürriyet karşıtlığına yöneltilmiştir.³⁶

1871 Paris Komünü ile ilgili *Terakki Gazetesi*'nde Marx'ın bir mektubu Karlo Marn biçimine sokularak sunulmuş; Marx, Enternasyonal adındaki asiler şirketinin başkanı olarak takdim edilmiştir.³⁷ Haziran 1871 tarihli *Hakayik-ul Vakayi Gazetesi*'nde Komün olaylarının sorumlusu Enternasyonal olarak sunulmuş, Karl Marx için Paris'i yakıp yıkan eşkıyanın komutanı ve Londra'daki Enternasyonal cemiyetinin pehlivanı olarak eşkıya reislerine verdiği talimatlarla Komün'ün sorumlusu olarak gösterilmiştir.³⁸

Takvim-i Vakayi Gazetesi'nde 1871 Paris Komünü ve Birinci Enternasyonal'le ilgili haberlere oldukça fazla yer verilmiş, gazete Enternasyonal'in fesatçı bir cemiyet ve bir fesat topluluğundan başka bir şey olmadığını sık sık aktarmıştır. 25 Mart 1872 günlü gazetenin 1468. sayısında ihtilâlin alevlenip etrafa dehşet saçtığını, millet meclisinin

³⁴ K. Marx, *Fransa'da İç Savaş*, s.154.

³⁵ *Hakayik-ül Vekayi*, 9 Şubat 1871, S.170, s. 1-2.

³⁶ K. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 22-25.

³⁷ K. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 25.

³⁸ K. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 53.

dağıtılıp hükümet otoritesinin sarsılmasının zihinleri kurcaladığını ve halkı huzursuz ettiği aktarılmaktadır.³⁹

1871 Paris Komünü'nden sonra Osmanlı Devleti'nde Enternasyonal karşıtı görüşlerin yanı sıra, Enternasyonal yanlısı fikirlere de rastlanmaktadır. Dönemin yayın organlarından *İbret Gazetesi*, Komün üzerine tartışmaların yapıldığı bir sayısında Batı'daki kapitalist-işçi savaşına değinilerek grevler haklı gösterilmiş ve Enternasyonal tanıtılmaya çalışılmıştır. *İbret Gazetesinin* başyazarı olan Namık Kemal, Komün'den söz etmiş ve düşüncelerinde çoğunlukla Komün'ü savunmuştur.⁴⁰ Komüncülerin davalarında haklı olduklarını, iddia edildiği gibi yakıp yıkmak yerine toplumu onarmak uğruna canlarını feda eden savaşçılar olduğunu savunmuştur.⁴¹

İbret gazetesi yazarlarından Nuri Bey⁴², 24 Haziran 1872 günlü *Medeniyet* başlıklı yazısında, Avrupalı milletlerde olduğu gibi sadece belirli bir azınlığın faydalandığı bir medeniyet anlayışının kabul edilemeyeceğini, hiç kimsenin mahrum olmadığı ve Avrupalıların arayıp bulamadığı medeniyet anlayışının sadece İslamiyet'te mevcut olduğunu göstermek için çaba harcayacaklarını belirtmektedir. Avrupa'da işçilerin çok düşük ücretlerle esir gibi çalıştırıldıklarını ve ücretinden dolayı işini terk eden işçinin, fabrikatörlerin ittifakından dolayı başka bir fabrikada çalışmadığını belirterek bir işçi ittifakının gerekliliğine işaret etmektedir. Bu anlamda Enternasyonal Cemiyeti'nin işçilerin ittifakı için uğraştığını ve grevlerin kapitalistlerin gayri meşru kazançlarına engel olduğunu düşünmektedir.⁴³

Namık Kemal'in *İbret Gazetesi*'ndeki yazı arkadaşlarından olan Reşat Bey, mal ve kadın ortaklığı şeklinde gösterilen komünizmi reddetmekle beraber Komün'ü büyük bir sempati ve hararetle savunmuştur. *Komün taraftarları, Komünarlar* başlıklı yazısında Reşat Bey, komün taraftarını komünistten ayırarak komünarların ne mallarda ne de kadınlarda ortaklığı uyguladığını, komün taraftarına komünist demenin hem insafsızlık hem de gerçeğe aykırı olduğunu savunmaktadır. Komünarları, cumhuriyeti sağlam bir temele oturtmak isteyen gerçek yurtseverler olarak tanımlamakta, idam cezasını

³⁹ **Takvim-i Vekayi**, 25 Mart 1872, S. 1468, s.2.

⁴⁰ K. Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s.35.

⁴¹ K. Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s.91.

⁴² Kerim Sadi, Mustafa Nuri Bey'den Avrupa'ya kaçan hürriyet savaşçılarından biri olarak ve Vatan Yahut Silistre piyesinin temsilinde Namık Kemal'in yanında bulunan bir sürgün olarak söz etmektedir. (K. Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s.30)

⁴³ Nuri Bey, "Medeniyet", **İbret**, 24 Haziran 1872, S.8, s.3.

kaldırarak ve Cezayir halkının bağımsızlığını tanıyarak insanca davrandıklarını düşünmektedir.⁴⁴

Dönemin ünlü gazeteci ve yazarlarından Ahmet Mithat Efendi de Komün ve Enternasyonal hakkında yazılar yazmıştır. Ahmet Mithat Efendi, Fransız burjuvazisinin Paris halkına uyguladığı şiddeti eleştirmekle birlikte, buna komüncülerin neden olduğunu belirterek komün hareketinin ezilmesini onaylamaktadır.⁴⁵

1871 Temmuz'unda dönemin Sadrazamı Ali Paşa tarafından yayınlanan bir emirnamede Komün fikirlerinin devletin arasına sızmaması için gerekli önlemlerin alınmasının hükümetin görevleri arasında olduğu belirtilmekte, işçinin kapitalistlerle zenginlik ve nimetlerden faydalanma hususunda eşitliği sağlamanın ve hükümeti ortaklaşa idare etmek gibi zararlı fikirlerin Enternasyonal kaynaklı olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁶ Ali Paşa, bu gibi fikirlerin her ne kadar toplumun mizaç ve ahlakına uymayacağı ve derin izler bırakmayacağını düşünse de toplumda ihtilaller çatışmalar doğuracağı gerekçesiyle önlem alınması konusunda büyük hassasiyet göstermektedir. Bu emirnamenin çıkarılması büyük olasılıkla Namık Kemal ve arkadaşlarının Komün'ü öven yazılarından dolayı zararlı olarak tarif edilen fikirlerin topluma sızmasına engel olmak amacı taşımaktadır.

1871 Paris Komünü sadece Fransa'ya özgü bir olay olarak kalmamış, birçok ülkede hissedilebilir etkiler yaratmıştır. Osmanlı'da da Komün hakkında birçok yazı kaleme alınmış, yabancı basından oldukça fazla çeviri aktarılmıştır. Devlet adamları daha çok Komün hareketinin karşısında yer alırken bağımsız yazarlar Komün savunusunu gazetelerinde yapmışlardır. Osmanlı basınında Komün tartışmalarını gözden geçirdiğimizde, taraftarlarınca onun daha çok ya özgürlükçü yanıyla ilgilenilmiş ya da karşıtlarınca bir grup eşkiyanın Paris'i talan etmesi olarak algılanmıştır. Komün'ün bu etkisi dönem itibariyle herhangi bir şekilde teorik olarak sosyalizm tartışmalarını olanaklı kılmadığı gibi, sosyalizm düşüncesinin de 1908'den önce Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etmediği de söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nde sosyalizm tartışmalarının bir boyutu sosyalist ve komünist düşüncenin dine ve ahlaka aykırı olması gerekçesiyle olumsuz bir biçimde anılmasıdır.

⁴⁴ K. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 36-42.

⁴⁵ Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.16.

⁴⁶ K. Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s.87-89.

Özellikle ortaklamacılığın eski İran Mazdekiliğini⁴⁷ çağrıştırması ve ona yakıştırılan cinsel kuralsızlığında bu görüşün bir parçası olarak sunulmasıdır.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yetişen en ünlü devlet adamı ve bilgin olarak kabul edilen Ahmet Cevdet Paşa'nın sosyalizmle ilgili fikirleri oldukça ilginçtir. Cevdet Paşa'ya göre; ister komünist ve sosyalist ister nihilist olsun bu doktrinlerin temeli ailenin, mülkiyetin ve izdivacın kaldırılması olarak bilinen Mezdek ayininden başka bir şey olamaz. Cevdet Paşa, bu saydığı doktrinlerin ayrıntılarında farklılıklar olsa da mülkiyet hukuku ve kadınlarda evlenme usulünü kaldırdıklarından temelde hepsinin bir olduğunu düşünmektedir. Paşa'ya göre İran'da ortaya çıkan Mezdekçilik, İslam toplumlarının içine sızmış; ve din hükümlerini bozmaya kalkışarak, batıl ayinlerini Alevilik perdesi arkasında yürütmeye çalışmıştır.⁴⁹ Avrupa'daki devrim hareketlerini azıtan halka bağlayan ve bu olayların Avrupa dışına taşmasından endişe duyan Ahmet Cevdet Paşa, sosyalizm gibi teorik arka planı zengin olan bir doktrini Mezdekçilik'le ilişkilendirerek dönemin muhafazakar tavrını sergilemektedir.

Osmanlı Devleti'nde sosyalizm tartışmalarıyla ilgili farklı bir boyut ise sosyalizmin ve İslamiyet'in aynı değerleri savunduğu iddiasıdır.

Tercüman-ı Şark Gazetesi Başyazarı Şemsettin Sami'nin gazetenin 10 Haziran 1878 günlü 74. sayısında *Sosyalizm - İştiraki Emval* başlıklı makalesi yayımlanmıştır. Şemsettin Sami makalesinde sosyalizm kelimesiyle iştiraki emval yani mallarda ortaklık arasında bir zıtlık olduğunu belirtmekte ve mallarda ortaklığın insan tabiatına, adalete ve ahlaka aykırı olması sebebiyle sosyalizmle bir bağının olamayacağını öne sürmektedir. Komünizmin nefret edilmesi gereken bir yol olduğunu onun zıddı olan sosyalizmin ise insanlığı özgürlük ve eşitliğe kavuşturacak bir kurtuluş yolu olduğunu savunan Şemsettin Sami, Gotha Programı'nda ilan edilen esasların mallarda ortaklık ve komünizm lekesi gibi suçlar taşımadığını söyleyerek programın İslamiyet'e uygunluğunu ileri sürmektedir.⁵⁰

⁴⁷ Mazdekilik, 488-531 arasında İran'da toplum yapısını yeniden düzenlemek adına bir takım hükümlerin yaşama geçirilmesiyle ilgili dini bir uygulamadır. Mazdekilik, insanlar arasındaki bütün anlaşmazlıkların ve kıskançlıkların ortadan kaldırmanın yolunun mülkte ve kadınlarda ortaklığın kabul edilmesi ve dini saf bir hale getirmek olduğunu ileri sürmektedir. ("Mezdek.Mazdak", **İslam Ansiklopedisi**, VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, 201.)

⁴⁸ Mete Tunçay- Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik(1876-1923)**, s.248.

⁴⁹ K. Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s.96-97.

⁵⁰ K. Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s.103-110.

Şemsettin Sami'nin idealize ettiği sosyalizm anlayışı, komünizmle sosyalizmi birbirine karıştırmama ya da sosyalizmin komünizm olmadığını ispata çalışma çabasıdır.

Osmanlı devlet adamlarından Nafia ve Hariciye bakanlıklarında bulunmuş olan Hıristiyan inançlı Sava Paşa, sosyalizmin kamu düzeni için hiç bir şekilde tehlike oluşturmadığını ve sosyal ahenk bakımından da bir mahzuru olmadığını savunmuştur. Sosyalizmi tehlikeye dönüştürecek olan otoriteye ve kanunlara itaatsizliktir. Bu bağlamda devlet makamlarına karşı her türlü direnme bir suçtur. Doğru olan meşru ve kanuni yollardan eleştirel fikirler ileri sürmektir. Sava paşa, sosyalizmi İslamlaştırma çabalarının mümkün ve hatta kolay olduğunu, bir yardım mahiyeti taşıyan zekatın sosyalizmin pratik bir şeklini yansıttığını belirtmiştir.⁵¹

İkinci Abdulhamid dönemi Maarif Nazırı Münif Paşa, üniversitesinin hukuk fakültesi derslerinde sosyalizmin yanlışlığını *Hikmet-i Hukuk* adlı eserindeki bir bölümle ele alır:

" Bu fasılda mevzubahs olan mezahibden biri de komünizm-Le communisme- ve sosyalizm-Le socialisme- mezhebidir ki bizde İştirakiyyun deyu tabir olunmaktadır. Bu mezhep erbabı insanların bir takımı halet-i yüsri saadette ve diğer takımı da fakri zarurette yaşadıklarını görüp bu babta müsavat husulünü arzu ederler; bu mezhebin butlani zahir iken birçok ulema buna zahib olmuş ve bittabi fukara takımı da tarafdar görünmüştür, işte hikmet-i hukuk bu mezhebin... butlanından ve kabil-i icra olmadığından bahseder."⁵²

Münif Paşa metnin giriş bölümünde, iştirakçilik mezhebi diye bilinen sosyalizm-komünizm savunucularının insanların bir kısmını zenginlik ve mutluluk içinde diğer kısmının da yoksulluk içinde yaşadıklarını gördüğünü ve bu duruma çare olarak bunların eşitliğini istediklerinden bahsederek bu mezhebin ortaya çıkış sürecini, anlamsızlığını ve imkansızlığını ispatlamaya çalışır. Devamında:

"Velinimet-i padişah-ı teb'a perver efendimiz hazretlerinin saye-i hüma -vaye-i hilafet- penahilerinde bizde her fert bir müsekin ve me'vaya malik ve haline göre bir tarik kesbe salik olduğundan Memalik-i Şahaneye bu gibi mezahib-i batıla fırsat-yab duhul olamaz. Ama Avrupa'da hususen İngiltere'de böyle değildir, evasit-ı nas pek de yok

⁵¹ K. Sadi, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s.114-117.

⁵² Münif Paşa, **Hikmet-i Hukuk**, Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur, İstanbul, 1302, s.56. (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu, NO: 5317)

gibidir, bir takım adamlar vardır ki, her birinin günde binlerde altın iradı ve milyonlarca dönüm arazisi olup ali saraylarda ve zatlarına mahsus vapurlarda ferih ve fahur zevk ü sefa ile tedvir-i eyyam ve leyali eder... öte tarafta binlerce biçaregan görülür ki yiyecek ekmeği ve hatta yatacak yeri olmadığı için... geceli gündüzlü sefil ve ser-gerdan dolaşır durur da açlıktan ve soğuktan telef olacağı ve hatta kendisini nehre atacağı vakit bile halini sual edecek bir merd-i hamiyet-şîara teadüf edemez; çünkü böyle yerlerde herkes kendi işiyle meşgul olduğundan fukaraya bakmaz..."⁵³

Münif Paşa, imparatorlukta her ferdin sığınacak bir yerinin ve her ferde uzanan bir yardım elinin mutlaka olduğunu bu yüzden Osmanlı topraklarında bu türden batıl mezheplerin asla fırsat bulamayacağını ileri sürmüştür. Avrupa'da özelde ise İngiltere'de sokaklarda insanların çaresizce telef olduğunu ve bu gibi devletlerde herkes kendi işiyle meşgul olduğundan yoksulların durumuyla kimsenin alakadar olmadığını, bu duruma ne devletlerin nede ulemanın henüz bir çare bulamadığını vurgulayarak sosyalizmin ancak ve ancak bir avuç zengini yok edip yoksulluğu yaygınlaştıracığını savunarak ilgili bölümü şöyle sonlandırmıştır:

"İşte İştirakiyyun tarafgirani asıl bu gibi halatı nazar-ı mütalaaaya 'hep insanlar karındaş yani hazret-i Adem ve Havva evladı olduğu halde bir adamın milyonlara malik olması ve öte tarafta milyonlarla adamın bir karış toprağa ve hatta bir lokma ekmeğe hasret-keş-i iştiyak bulunması gibi münasebetsiz müsavatsızlıkların ben-i Adem beyninde hüküm sürmesi mahzen insanların noksan ve kusurlarından olduğundan bu müsavatsızlığı kaldırıp da hepimiz bir halde yaşayalım derler... ilm-i servet uleması bunun ehemmiyetini anlamışlar ve bu babta kitaplar yazmışlar ve hükümetler de buna çare aramışlardır, lakin henüz bir çare-i müfid ve sahih bulunamamıştır, hele iştirakiyyunun buldukları çare bu musibete çare değildir, çünkü herkes kendisi için çalışır... yalnız kendisi müsetfid olmayıp da buna başkaları da müşarık olmak lazım gelse hepsi fakir olur... Hülasa-i kalam bu mezhep fukaralığı yaygınlaştırmaktan başka bir şey intac etmez."⁵⁴

Osmanlı basınında İkinci Meşrutiyet dönemine kadar sosyalizm tartışmalarının genel olarak ana eksenini işçileri fabrikatörlere karşı kışkırttığını öne sürdükleri bir fesat cemiyeti, mallarda ve kadınlarda ortaklık anlamına gelen ahlak dışı bir eğilim, servet

⁵³ Münif Paşa, **Hikmet-i Hukuk**, s. 56-57.

⁵⁴ Münif Paşa **Hikmet-i Hukuk**, s.57-59.

düşmanlığı, toplumsal uyuşmazlık gibi sosyalizmin teorik boyutunu tartışmayan ya da bunu önemsemeyen rivayete dayalı bir anlayış oluşturuyordu.

İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi (1908-1923) İşçi Sınıfı Hareketleri ve Sosyalist Örgütlenmeler

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde oldukça hareketli toplumsal ve siyasi bir yaşam başlamıştır. İhtilal sonunda Abdulhamit 1876 Anayasası'nı yürürlüğe koymak zorunda kalmış ve Jön Türklerin kansız darbe girişimi başarıyla sonuçlanmıştır.⁵⁵ Geleneksel iktidarın yıkıldığı ve hürriyetin ilan edildiği bu yıllarda devletin kurtulacağına inanan insanlar demokratik bir rejime kavuştuklarını düşünmüşlerdir. Ancak, *"hukuk metinleri üzerinde yapılan değişiklikler ne istibdadı yok etmiş, ne de gerçek anlamıyla hürriyetçi bir rejimi gerçekleştirmiştir."*⁵⁶ Devrim tarihini kaleme alan Yusuf Hikmet Bayur Meşrutiyet'in yaşattığı düş kırıklığı için düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *"Dünyada pek az hareket Osmanlı meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket, doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kesin olarak boşa çıkarmıştır."*⁵⁷ Diğer taraftan Jön Türklerin temel dertlerinin hürriyet değil Osmanlı Devleti'ni parçalanmaktan kurtarmak olduğu görülmektedir. Hürriyet ancak dolayısıyla onları ilgilendirmiştir. Çünkü hürriyetin ve adaletin egemen olduğu bir rejimde devletten ayrılmak isteyenlerin sayısı azalacaktır. Jön Türklerin bu hürriyet sevdası yüzeysel bir hürriyetçilikten ötesine geçememiştir.⁵⁸

Kanunu Esasi'de bazı değişiklikler yapılmış, Meşrutiyet'in kuruluşunda temel rolü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'de yapılan seçimlerde büyük çoğunlukla iktidara gelmiş ve 1918 yılına kadar şu veya bu şekilde iktidarı elinde bulundurmuştur.⁵⁹ I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle İttihat ve Terakki'nin on yıla yakın iktidarı son bulmuş, bu son aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de sonu olmuştur. 14 Kasım 1918'deki kongrede kendini feshettiğini ilan etmesine rağmen İttihatçılar kendilerine yeni yollar aramaya devam etmişlerdir.⁶⁰

⁵⁵ Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali, Pozitif Yayınları**, (Çev.: Nuran Yavuz), İstanbul, 2007, s.160-161.

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi Cilt I**, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 35-36.

⁵⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Boğaç Baür Tuna),(2.Baskı), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.286.

⁵⁸ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, (15. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.305.

⁵⁹ O. Sencer, s.164.

⁶⁰ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi Cilt I**, s.69.

İkinci Meşrutiyet bir halk hareketi olmamakla birlikte, işçilerin çalışma koşullarını düzeltereği umudunu ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla ülkenin bütün endüstri bölgelerinde vaad edilmiş hürriyet, adalet ve eşitlik için ayaklanmalar başlamıştır. Osmanlı'yı bir grev dalgasının kapladığı ve yöneticileri tedirgin eden bu dönemde sosyalist fikirlerin grevlerin tamamını etkilediği söylenemez. Ancak, Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar arasında taraftar bulan sosyalist fikirlerin etkili olduğu meşrutiyet sonrası eylemler de göz ardı edilemez.⁶¹

İkinci Meşrutiyet sonrası işçi örgütlenmelerinin hem nicelik hem de nitelik açısından farklılaştığını gözlemlemek mümkündür. Bu farklılığın oluşmasında işçi örgütlenmelerinin önceki dönemleriyle karşılaştırıldığında sanayileşme ve buna bağlı olarak işçi sayısındaki artış, İkinci Meşrutiyet'in getirmiş olduğu görece özgürlük ortamı ve işçilerin örgütlenme konusunda daha önceki dönemlerden edindikleri deneyimin etkisi vardır.⁶² 1895'te kapatılan Osmanlı Amele Cemiyeti taraftarlarının Ağustos 1908'de Osmanlı Terakki Cemiyeti'ni kurmaları bu deneyimin bir sonucudur.⁶³

İttihat Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesi işçi hareketlerinin başlamasıyla ve bütün büyük kuruluşlar ve bayındırlık hizmetlerinin yabancıların elinde olması bu hareketlerin aynı zamanda anti-emperyalist bir niteliğe bürünmesiyle sonuçlanmıştır. Birçoğu demiryolu ve tramvay işletmelerinde ortaya çıkan grevlerin sayısı oldukça fazladır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin grev dalgasını engellemek adına çıkardığı kanunlar grevleri engelleyememiş ancak sayısını azaltmıştır. Savaş yıllarındaki genel seferberlik bütün hareketleri durdururken Jön Türklerin genel siyasi tutumu işçiler için durumu daha da vahim hale getirmiştir.⁶⁴ Kamuoyunda bu grev olaylarının zamansız ve ülkeye zararlı olduğu düşünülmüş, ancak gerçekte emperyalistlere karşı olan grev dalgasında henüz anti-emperyalist bilince ulaşmamış olan bu kamuoyu ülkenin yararını yabancı şirketlerin yararıyla bir tutmuştur.⁶⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti işçilerin herhangi bir grev kararı almadan önce anlaşmazlıkları çözmek için yaygın bir şekilde müzakere yolunu seçtikleri ve güvendikleri bir temsilci konumundadır. İşçiler meşrutiyetin onlara vaad ettiği adaletin gerçekleştirilmesinde ittihatçı eşraf, vali ve paşalara güvenerek arabuluculuk desteklerini

⁶¹ O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.173-174.

⁶² Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, s.244.

⁶³ M. Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, s.408.

⁶⁴ S. Yerasimos *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:3 Dünya Savaşından 1971'e*, s.313-314.

⁶⁵ O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.182.

istemişler ancak verilen sözler tutulmayınca grevler başlamıştır.⁶⁶ Meşrutî idare büyüyen grev olaylarına karşı sertleşerek polis ve asker zoruyla grevleri bastırmıştır. Hükümet bir yandan bu hareketlerin hukuki dayanağı olması diğer yandan da yabancı sermayeye teminat olarak 25 Eylül 1324'te tarihinde Tatil-i Eşgal ilân ederek grev dalgasını engellemeyi amaçlamıştır.⁶⁷ İşçilerin aleyhine olan Tatil-i Eşgal yasasının uygulamaya koyulması işçilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağladıkları umutların ne derece aldatıcı olduğunun çok geçmeden anlaşılmasını sağlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işçi hareketleri karşısındaki tavrı genel olarak olumsuzdur. Belki de vaadlerinde samimiydiler, ancak gerçeklerle yüz yüze geldiklerinde ülkenin emperyalizmin eline geçtiğini ve yabancı sermayeyi rahatsız edecek her türden kitlesel hareketin önüne geçilmesi gerektiğini görmüşlerdir.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde işçi hareketlerinin başlangıç yeri, devletin demiryolu şebekesinin denize açılma noktası ve en büyük sanayi ve ticaret merkezlerinden biri olan Selanik şehridir. Alman ve Avusturya mallarının Orta Doğu'ya yöneldiği en belli başlı pazar konumunda olan Selanik Türk-Müslüman, Sefarat-Yahudi, Yunan, Bulgar, Sırp unsurlardan meydana gelen etnik yapıları içinde barındırır. Bunun yanı sıra Avrupalı kolonilerin de bulunduğu böyle bir ortamda, küçük burjuva devrimcileri Jön Türkler, liberal farmasonlar, siyonistler, Yunan milliyetçileri, Bulgar sosyalistleri yaptıkları ittifaklar ve mücadelelerle birbirlerine karışmıştır. İlk işçi hareketlerinde teorik açıdan Bulgarlar, nicel açıdan Yahudiler, siyasal açıdan da Jön Türklerin payı ağır basmıştır.⁶⁹

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla Selanik, Varna, Manastır, Üsküp, İstanbul ve Anadolu içlerine kadar yayılan grev dalgası iç çalkantıları da gün yüzüne çıkartmıştır. Tatil-i Eşgal yasasıyla sendika kuruluşlarını fes eden ve grev hakkını uygulamada geçersiz hale getiren hükümetin tavrı küçük burjuvazinin kaçınılmaz ihaneti olarak tanımlanırken, meşrutiyetin ilanından sonraki aylarda ciddi örgütlenme ve köklenme dönemi gelmektedir.⁷⁰ 1908 yılı daha çok kendiliğinden ve örgütlenmemiş işçi hareketlerinin gerçekleştiği bir yıl olarak tanımlanabilir. 1909 ve 1910 yılları örgütlenme yönünden daha canlı ve önemli yıllar olmuştur.⁷¹

⁶⁶ H. Erdem, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi**, s.20.

⁶⁷ M. Tunçay, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik(1876- 1923)**, s. 41.

⁶⁸ O. Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, s.196.

⁶⁹ S. Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:3 Dünya Savaşından 1971'e**, s.436.

⁷⁰ S. Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:3 Dünya Savaşından 1971'e**, s.437-438.

⁷¹ O. Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, s.207.

İşçi hareketleri özellikle Tatil-i Eşgal Yasası kapsamına girmeyen yerlerde devam etmiş, Selanik'de bu türden kanunları protesto etmek için bütün üretim kollarını temsil eden her dinden, milliyetten beş binden fazla işçi miting düzenlemiş ve Türkçe, Bulgarca, Rumca, Yahudice söylevler verilmiş bildiriler dağıtılmıştır. Selanik'de gerçekleşen bu miting örgütlü ve bilinçli bir işçi hareketinin sonucudur. Grevlerin hem grevci işçi hem de grev sayısı bakımından azaldığı bu dönemde birtakım yasalarla savunmasız bırakılsa da işçiler 1910 Mayıs'ından sonra yasa kapsamında olan işyerlerinde bile grevler başlatmışlardır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar olduğu dönemde işçi hareketlerindeki ana eğilimi çalışma koşullarının düzeltilmesi ve ekonomik kaygılar oluşturmuştur. Bu grevler çoğunlukla yabancıların işyerlerinde çalışanların grevleri olduğundan daha çok yabancılara karşı bir hareket niteliği taşırlar. Bu hareketleri sosyalistlerin etkiledikleri söylenebilir ancak tek etken ya da yön veren oldukları söylenemez. Bu dönemde işçi hareketleri için sert önlemler alınması işçilerin iktidarı rahatsız edecek nicelik ve niteliğe sahip olduğunun kanıtıdır.⁷²

Dönemin önemli eylemlerinden biri de ilk olarak 1 Mayıs 1909'da 120 kadar Bulgar ve Sırp ile 10 Türk işçisinin katılımıyla gerçekleşen 1 Mayıs kutlamasıdır. Takip eden yıllarda da Selanik ve İstanbul olmak üzere çeşitli yerlerde 1 Mayıs gösterileri yapılarak bildiriler dağıtılmış afişler asılmıştır.⁷³

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve devamında Kurtuluş Savaşı'nın başlamasından dolayı önemli işçi eylemleri olmamıştır. 1919 başlarında savaşın yarattığı ortam işçilerin içinde buldukları koşulları daha da kötüleştirmiş ve 1908'de yaşanan grevlere benzer bir grev dalgası yeniden başlamıştır. İzmir'in işgali üzerine birçok yerde özellikle İstanbul'da yüz binlerce insanın katıldığı mitinglerde işçiler de yer almıştır. Ücretlerin arttırılması, emeklilik süresinin kısaltılması, iş saatlerinin sınırlandırılması gibi taleplerle tramvay işçileri, tünel işçileri, maden işçileri, elektrik işçileri gibi bir çok iş kolundan işçilerin katılımıyla grevler gerçekleştirilmiştir. Tramvay işçilerinin 10 Kasım 1920'de şirket idaresine sundukları istekler listesinde yer alan şirketin yabancı bir şirketle hiç bir iş yapmamasıyla ilgili madde isteklerin antiemperyalist yönüne işaret etmektedir. 1919-1923 arası işçi hareketlerinde doktriner ve sınıfsal bir bilinçlenme olmasa da sol kuruluşların etkisinin olduğu yıllardır. Ancak

⁷² O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s.240-241.

⁷³ Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıf Tarihi Osmanlı'dan 2010'a*, Epos Yayınları, 2010, Ankara, s.89.

sınıfsal bilinç yokluğu çoğu zaman somut faydalar peşinde koşan işçilerin bu sol kuruluşlardan kolaylıkla kopmalarına da neden olmuştur.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nde işçi hareketlerinin niteliğini kısaca özetlediğimizde, tam bir sınıf bilinci oluşmasa da çıkar ayrılıklarının kısmen farkına varıldığı ve bu yönde hareketlerin gerçekleştiği görülmektedir. Bir sınıf bilincinin henüz söz konusu olmadığı 1870-1908 arası işçi hareketleri ekonomik bunalımın yarattığı kendiliğinden hareketler olarak değerlendirilebilir. 1908-1923 arasındaki dönemde ise işçi hareketleri henüz bir sınıf bilinci olmasa da özellikle Selanik, İstanbul, İzmir, Bursa gibi endüstri merkezlerinde aydınların da etkisiyle bir bilinçlenmenin oluşmaya başladığı dönem olarak tarif etmek mümkündür. Bu bilinçlenmenin oluşmaya başlamasındaki temel etkenler Balkanlardan gelen güçlü sol akımların etkisi, Türk aydınları arasında solun yanıt bulması ve ilk örgütlerin kurulması, emperyalizmin giderek artan baskısının yabancı sermayeye karşı işçiler arasında tepkiler yaratması ve savaşların yarattığı ekonomik bunalım olarak özetlenebilir.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde sosyalist örgütlenmelerin ortaya çıkmasında azınlıkların rolü oldukça önemlidir. Özellikle Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar ve Yahudiler arasında taraftar bulan sosyalizm, özellikle İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla geniş bir örgütlenme imkanı bulabilmiştir. Azınlıkların uluslararası sosyalist hareketine 1908'den önce de dahil olmaları Osmanlı topraklarına sosyalizmin sokulmasında etkin rol oynamasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilk sosyalist örgütlenmeler denizcilik ve sanayi merkezi olan Selanik'de gelişmiştir. Selanik 1910'da yaklaşık 150.000 nüfusuyla Avrupa'nın başlıca merkezlerine bağlanan önemli demiryolu ağlarına sahip, sanayi tesisleriyle bünyesinde Yahudi ve dönmelerin yanı sıra Rum, Bulgar, Türk, Sırp, Arnavut ve Ermenilerin de bulunduğu 20 bine yakın işçiyi barındıran önemli bir sanayi kenti konumundadır.⁷⁶ Temel özelliği etnik çeşitlilik olan önemli bir proletarya kitlesine sahip Selanik şehrinin nüfusunun yarıya yakını Yahudiler oluşturmaktaydı. Bu büyük işçi kitlesinde, uzun işgünü süreleri ve düşük ücretler belirgin bir toplumsal huzursuzluğa neden olmaktaydı. Selanik işçileri bu sömürüye sessiz kalmamış önemli direnişler göstererek işverenlerin

⁷⁴ O. Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, s.244-292.

⁷⁵ O. Sencer **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, s.305-306.

⁷⁶ G. Haupt- P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.40.

önayak olmasıyla kurulan yardımlaşma derneklerinden farklı nitelikte sendika ve benzeri topluluklar kurmuşlardır.⁷⁷

Osmanlı Devleti içinde sosyalist örgütlenmelere ilk katılan azınlıklar Ermeniler, Bulgarlar, Museviler ve Rumlar olmuştur. Bu azınlıklar İkinci Meşrutiyet'ten birkaç yıl önce uluslararası sosyalist harekete zaten katılmış olduklarından Avrupa ile ilişkilerini geliştirmişlerdi. Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi İkinci Enternasyonal'e katılmış ve Rumeli'de sosyalist propagandaya başlamıştır. Ermeni Daşnaktsutiun İhtilalci Partisi⁷⁸ Marxist bir programı benimseyerek 1907'de İkinci Enternasyonal'e girmiştir.⁷⁹

1891'de kurulan BSDİP sosyalistleri arasında partileşme, sosyalizm ve demokrasi savaşımı arasındaki diyalektik ilişki ve diğer bazı konularda anlaşmazlıklar yaşanmıştır.⁸⁰ Burjuva siyasal gruplarıyla işbirliği yapma konusundaki anlaşmazlıklar BSDİP'nin 10. Kongresi'nde bir kopmayla sonuçlanmıştır. Merkezinde Makedonya sorunun olduğu bu kopma *Geniş Sosyalistler* ve *Dar Sosyalistler* grubu olarak BSDİP'nin ikiye ayrılmasına neden olmuştur.⁸¹ Partinin kurucusu Dimitar Blagoev ve takipçileri, partinin yalnız işçi sınıfına değil tüm emekçilere yaslanmasını öneren Geniş Sosyalistleri reformist ve oportünist olmakla suçlamışlardır. Geniş Sosyalistler, Bulgaristan koşullarında sosyalizme geçiş sürecinin uzun zaman alacağını düşündükleri için ağırlığı demokrasi mücadelesine vermişlerdir. Dar Sosyalistler grubu BSDİP ise başlıca görevi bölgedeki işçiler arasında sosyalizm propagandası yaparak işçileri bilinçlendirmek olan Makedonya-Edirne Sosyal Demokrat Grupları (MESDG) yardımıyla devletin Avrupa kısmında örgütlenme çalışmaları sürdürmüştür.⁸² Makedonya'daki sosyalist örgütlenmeleri gerçekleştirmek üzere parti tarafından görevlendirilen ve kısa zamanda

⁷⁷ Paul Dumont, "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Derleyen: Mete Tunçay- Erik Jan Zürcher), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.75.

⁷⁸ Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF), Daşnak Partisi diye de bilinmektedir. (Anahide Ter Minassian "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Derleyen: Mete Tunçay- Erik Jan Zürcher), (6. Baskı), İstanbul, 2011, s.167.

⁷⁹ Georges Harris, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, (Çev. Enis Yedek), Boğaziçi Yayınları, 1975, s. 21,22.

⁸⁰ İbrahim Yalimov, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 142.

⁸¹ Fikret Adanır, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 46.

⁸² Yalimov, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", s. 142-143.

işçi hareketlerinin başlıca liderlerinden biri haline gelen Vasil Glavinov⁸³, Makedonya ve Edirne bölgelerindeki sosyalist gruplar arasında gazetecilik ve örgütçülük faaliyetleriyle bağlantılar kurmuş ve 1895'in ikinci yarısında BSDİP' ne bağlı Makedonya Devrimci Sosyalist Grupları'nı kurmuştur.⁸⁴

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı sınırları içinde işçi ve sendika hareketleri artmaya başlamış, kulüpler ve dernekler kurularak daha sonra Selanik İşçi Federasyonu (SİF) etrafında birleşmeler olmuştur. Bulgar sosyalistleri arasındaki anlaşmazlıklar özellikle sosyalist ve ulusal kurtuluş konularındaki görüş ayrılıkları SSİF⁸⁵ içinde de sürtüşmelere neden olmuştur. BSDİP'nin Dar Sosyalistleri ile Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) arasındaki fikir ayrılıkları İkinci Enternasyonal'e taşınmış, Dar Sosyalistler'in Selanik sosyalistleri arasına fikir ayrılıkları soktuğu öne sürülmüş ve Sosyalist büronun bu durumu önlemesi istenmiştir. Dar Sosyalistler kanadından Vasil Glavinov ise SSİF'nin sosyalizmle ilgisinin olmadığını, İttihatçı Parti'nin bir şubesi olduğunu öne sürerek hazırladığı raporda federasyonun görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.⁸⁶

SSİF'na yöneltilen eleştirilerin odak noktası daha çok federasyonun reformist politikalarının ve federalist stratejilerinin proletarya karşıtı bir sapmaya sebep olduğu iddiasıdır. Eylül 1908'de Bulgaristan'dan gelen sosyalist militan Abraam Benaroya öncülüğünde kurulan ilk çekirdek daha sonra Dimitar Vlahof önderliğindeki Ulusal Federatif Parti'nin sol kanadını da içine aldıktan sonra sadece Yahudi sendikalarının çoğunu değil, bazı Rum, Bulgar ve Ermeni unsurları da denetiminde tutarak yayıncılık faaliyetleriyle de Makedonya'nın en önemli sosyalist örgütü haline gelmiştir.⁸⁷

Federasyonun destekçilerinin diğer örgütlenmelerle karşılaştırılmayacak kadar çok olmasına birkaç neden gösterilebilir. Federasyonun 1909-1910 yıllık raporunda⁸⁸

⁸³ Vasil Glavinov (1869-1929) Makedonya'da sosyalist propagandanın öncülerindedir. BSDİP saflarında militanlığa başlamış, bölünmeden sonra Dar Sosyalistler kanadına katılarak siyasal ve ideolojik düşünceleri Dar Sosyalistler'in çizgisinden etkilenmiştir. (G. Haupt - P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.19.)

⁸⁴ Yalimov, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", s. 144.

⁸⁵ Selanik İşçi Federasyonu Ağustos ortalarında Selanik Sosyalist İşçiler Federasyonu adını almıştır. (G. Haupt - P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**,s. 92.), George Harris, 1909 yılı Mart ayı ortalarında Benaroya'nın Selanik Sosyalist İşçiler Federasyonu'nun kuruluşunu resmen ilan ettiğini söylemektedir. (G. Harris, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları** s.23.)

⁸⁶ Yalimov, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", s. 149.

⁸⁷ G. Haupt - P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.47.

⁸⁸ G. Haupt - P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.77.

örgütün federatif temeli izah edilirken, aynı topraklarda yaşayan ve her biri ayrı dili konuşan bütün milliyetlerin dil ve kültürlerini yok saymaksızın ortak sosyalist bir mücadeleye vurgu yapılmıştır.

SSİF'nu dönemin en etkili işçi ve sosyalist örgütüne dönüştüren kuşkusuz onun federatif ve Osmanlıcı tavrının ılımlı olmasıdır.⁸⁹ Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Ladino'ca⁹⁰ olmak üzere dört dilde baskısı yapılan *Amele Gazetesi* ulusal esasa göre örgütlenmiş bulunan ayrı ayrı grupların birleşik bir örgüt altında toplanabilmesini mümkün kılmak için yayımlanmıştır.⁹¹Dördüncü sayıdan sonra Rumca-Türkçe basımından vazgeçilmiş, dokuzuncu sayıda maddi yetersizliklerden dolayı yayımına son vererek Yahudi üyeleri için İşçilerin Dayanışması adlı haftalık bir gazete basmaya başlamıştır.⁹²

SSİF'nin başarısında etkili olduğu düşünülen tartışmalı bir diğer neden ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Federasyon'a verdiği destekle ilgilidir. İttihatçıların her durumda federasyona destek vermelerinin bir zorunluluk olduğu aksi takdirde Rum, Bulgar, Yahudi teşkilatlarında amelelik ruhunun değil, milliyetçilik duygularının ağır basacağı ve böyle bir durumun hem sosyalizmin ilkelerine aykırı olacağı hem de Cemiyet'in prensipleriyle uyumlayacağı düşünülmektedir.⁹³

Tütün İşçileri Sendikası'nın gizli siyasal bir örgüt kabul edilerek lokalinin kapatılması SSİF ile İTC arasında sorunlara yol açmış, Türk hükümetinin Osmanlı proletaryası üzerinde baskı kurduğu kanaatine varılmıştır. İttihatçıların mutlakiyetçi ve milliyetçi bir siyaset yürüttüklerini, çıkardıkları bir dizi kısıtlayıcı yasayla insan haklarının ihlal ettiklerini öne sürerek, Federasyon bu baskı düzenine karşı mücadele edeceğini ilan etmiştir.⁹⁴ Benaroya'nın tutuklanmasıyla devam eden Federasyon'u dağıtma süreci, federasyon militanları hakkında başlatılan soruşturmalarla iyice açığa çıkmıştır. Federasyon bundan sonra var gücüyle sadece Hürriyet ve İtilaf'la değil milli Rum ve Bulgar gruplarıyla da işbirliği yaparak mücadeleye başlamıştır. Ancak yenilgi kaçınılmaz olmuş ve SSİF'nin varlığı iktidarın insafına kalmıştır. Federasyon 8 Kasım

⁸⁹ G. Haupt - P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.47.

⁹⁰ Ladino'ca, Kuzeyli Yahudiler'den daha esmer olan eski İspanyol ve Portekiz Yahudileri'nin torunlarının konuştukları İspanyolca ve İbranice karışımı bir dil. (G. Harris, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, s.24.)

⁹¹ Dumont, "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", s.92.

⁹² G. Harris, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, s.24.

⁹³ İ. Arda Odabaşı, **Osmanlı'da Sosyalizm Türkçülük ve İttihatçılık- Raşim Haşmet Bey-**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s.141.

⁹⁴ G. Haupt-P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.75-76, 80.

1912'de Yunanistan sınırlarında kaldığından Osmanlı sosyalistlerinin mücadelesini yürütme imkanı artık kalmamıştır. 1914'e kadar Enternasyonal'le yazışmaları devam etmiş 1918'de Yunanistan Komünist Partisi'ne katılmıştır.⁹⁵

Osmanlı Devleti'nde üyeleri Rum olan sosyalist gruplar da toplumsal ve siyasal sorunlar arasındaki ilişkileri yorumlayarak, toplumsal sorunların ortadan kaldırılmasına öncelik veren bir yaklaşımla ancak ulusal sorunun çözülebileceğini ileri sürmüşlerdir. Sınıf egemenliğinin kurulmasına ve kendini yeniden üretmesine imkan veren koşullardan arındırılmış bir toplum modelini yaratmayı düşünmüşlerdir.⁹⁶ Dünya kapitalizmine karşı Türk, Rum Yahudi, Ermeni işçileri ortak düşmana karşı birleşmeyi hedefleyen politikalarla yayınlar çıkarılmış, özellikle *Ergatis* (Irgat, İşçi) adlı gazete Türkiye sosyalistlerini bir araya getirmek ve uluslararası bir sosyalist parti kurmak için yayımlanmıştır. Türkiye Sosyalist Merkezi'de grupları işbirliğine yönlendirmek ve aralarındaki çelişkilerin üstesinden gelmek amacıyla İstanbul Rumlarının girişimiyle kurulmuştur.⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde sosyalist hareketin ortaya çıkmasında etkisi olan bir diğer topluluk Ermenilerdir. Hınçakyan Partisi'nin kurulduğu 1887 ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirildiği 1921 arası dönemde Ermeni kurtuluş hareketinde sosyalizm ve milliyetçilik birbirinden ayrılmaz biçimde içiçe girmiştir. 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Partisi ve 1890'da Tiflis'te Kafkaslar'ın Ermeni aydınları tarafından kurulan Daşnakzutyun ya da Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) sosyalisti ve Ermeni halkını daha batılı bir uygarlığa yöneltmek için ekonomik gerilik ve siyasal bağıllıkla mücadeleyi esas almışlardır.⁹⁸

Ermeni sorunun çözümü için sosyalizmle ilk teması kuranlar Hınçaklar olmuştur. Asgari programları Türkiye Ermenileri için devrimci başkaldırı eylemleri aracılığıyla demokrasiyi, siyasal özgürlüğü ve milli bağımsızlığı işaret ederken, azami programları insanın insan tarafından sömürülmesine karşı çıkararak Ermeni halkının geleceği için

⁹⁵ G. Haupt-P. Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, s.55-57.

⁹⁶ Panayot Noutsos, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hhareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğunun Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 114.

⁹⁷ P. Noutsos, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğunun Rolü", s.125.

⁹⁸ Anahide Ter Minassian "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Derleyen: Mete Tunçay- Erik Jan Zürcher), (6. Baskı), İstanbul, 2011, s.165-168.

sosyalizmi göstermiştir. Birçok sosyalist yazı Ermeniceye çevrilerek kendi yayın organlarında risaleler şeklinde yayımlanmıştır. Parti yaşadığı bölünmelerden sonra zayıflamış olarak ama sosyalist hatta Marxist etiketini koruyarak Transkafkasya ve Bulgaristan'da yaşamını sürdürmüştür.⁹⁹ 1892'ye kadar bir programı olmadan ve yavaş yavaş örgütlenen Taşnak Partisi ise manifestosunda sosyalizmin gerçekleştirilmesi için Batı Avrupa'da mücadele edecek bir toplumsal örgütlenmenin imkansızlığı belirtilerek Türkiye'de sanayinin yokluğundan ve geleneksel yaşam biçimlerinin hakim olmasından dolayı sosyalizmin söz konusu olmayacağını savunmuştur.¹⁰⁰ 1890'lı yılların sonlarında Hınçaklar gibi Taşnaklar'da Osmanlı Devleti'nin Avrupa emperyalizmi etkisinde olduğunu kavramışlar ve kapitalist Avrupa ile aralarına mesafe koyarak programlarının sosyalist yanına ağırlık vermişlerdir. Taşnaklar 1896'dan sonra İkinci Enternasyonalin bütün toplantılarına katılmışlar¹⁰¹ 1907'de ise İkinci Enternasyonale kabul edilmişlerdir.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyetin ilanıyla başlayan özgürlük ortamında sosyalist adını taşıyan ilk siyasi parti Hüseyin Hilmi ve çevresi tarafından Osmanlı Sosyalist Fırkası (OSF) adıyla Eylül 1910'da İstanbul'da kurulmuştur.¹⁰³ İştirakçi Hilmi olarak bilinen Hüseyin Hilmi ve çevresinin kurduğu OSF çeşitli yayın organları aracılığıyla fikirlerini yaymaya çalışmıştır. OSF'nin temel yayın organı 26 Şubat 1910'da *İştirak* adıyla haftalık bir dergi olarak yayımlanmaya başlamış 16'ncı sayısına kadar düzenli olarak çıkmış, 13 Haziran 1910 tarihli Ahmet Samim¹⁰⁴ 17'nci özel sayısından dolayı kapatılmıştır. *İştirak*'ın kapatılmasından sonra Hüseyin Hilmi ve çevresi 18-25 Ağustos 1910'da iki sayı olmak üzere *İnsaniyet* dergisini çıkarmış, *İştirak* dergisinin kapalı kalma süresi sona erdiği için, *İnsaniyet* dergisi gerektiğinde tekrar çıkarılmak üzere yayımına ara verilmiş ve 1 Eylül 1910'da *İştirak* dergisi 18'nci sayısıyla yayın hayatına

⁹⁹ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm**, (Çev. Mete Tunçay), 1887-1912", 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.23.

¹⁰⁰ A. T. Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm**, s.25-26.

¹⁰¹ A. T. Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm**, s.29.

¹⁰² A. T. Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", s. 168.

¹⁰³ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi Cilt I**, s. 278-280.

¹⁰⁴ Saday-ı Millet Gazetesi başyazarı 28 yaşındaki Ahmet Samim'in İttihatçı militanlar tarafından öldürülmesi ve bu olayın basında yer bulmaması üzerine İştirakçi Hilmi, gazetesinde olaya geniş yer vererek Ahmet Samim'in öldürüleceğini haber veren mektubu da yayımlamıştır. Bu durum üzerine halkı heyecana getiren yayın yapmaktan ve gazeteyi bizzat kendisi dağıtmasından dolayı Divan-ı Harb-i Örf-i tarafından gazete kapatılarak Hüseyin Hilmi de Bilecik'e sürgüne gönderilmiştir. (H. Erdem, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi**, s.75-76)

tekrar devam etmiştir. 15 Eylül 1910 tarihli 20'nci sayısında OSF'nin beyanname ve programını yayımladığı için *İştirak* yeniden yasaklanmıştır.¹⁰⁵

OSF'nin kurulduktan sonra yayımlanan parti programı¹⁰⁶ sosyalist olmaktan daha çok liberal fikirleri öne çıkaran bir parti görünümündedir. Programda yer alan maddelerin bir kısmı seçimlerin genel oy esasına göre yapılması, basın özgürlüğü gibi siyasal özgürlüklerin düzenlenmesiyle ilgilidir. İşçilerin çalışma koşullarının düzenlenmesiyle ilgili olarak çalışma saatlerinin sekiz saate düşürülmesi, haftada bir gün dinlenme izninin olması, küçük yaşlarda çalışmanın yasaklanması gibi maddelerin yanı sıra grev ve sendikalaşmanın önündeki bütün engellerin kaldırılması ve bu tür yapılanmalara destek olunması konusunda da talepler bulunmaktadır.

OSF programıyla birlikte aynı sayıda yayımlanan parti beyannamesinde¹⁰⁷ sosyalizmin tamamen yanlış anlaşıldığı belirtilmektedir. Sosyalizm gittikçe kötüleşen toplumun refahını düşünen, sermayenin belirli zümrelerin elinde toplandığı iktisadi sistemin karşısında duran bir sistem olarak savunulmuştur. Temel amaçlarından birincisinin parti üyelerinin ve işçi sınıfının haklarını savunmak ikincisinin ise yeryüzündeki tüm işçilerin birliği için çalışmak olduğu belirtilmiştir.

OSF, sosyalizmi halka yakınlaştırmak için sosyalizmle İslamiyet arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Parti beyannamesinde zenginlerin servetinin kırkta biri fukaranın hakkıdır ile başlayan ilk cümlesi İslam'ın temel prensiplerinden biri olan zekata vurgu yapmaktadır. *İştirak* gazetesinin dördüncü sayısında yer alan Hüseyin Hilmi imzalı bir yazı¹⁰⁸ sosyalizmin İsa ile başladığını, İslamiyet'te ki birçok ayet ve hadisin sosyalizmi onayladığını savunmuştur. Hilmi ve çevresinin sosyalizme İslamiyet'te dayanak bulma çabaları her zaman var olmuş ve bu konudaki hassasiyetlerini İslamiyet için kutsal sayılan dini bayramlarda yayın organlarındaki kutlama mesajlarıyla göstermişlerdir.

OSF'nin Eylül 1911'de daha önceden Jön Türklerle birlikte çalışmış olan Dr. Refik Nevzat tarafından Paris'te bir şubesi kurulmuştur. Yayımlanan ıslahat programında¹⁰⁹ siyasal özgürlüklerin geliştirilmesi, yargı sisteminin iyileştirilmesi, aile ve eğitim kurumlarının reforme edilmesi, çalışma koşullarının düzeltilmesi, sosyal güvenlik sorularının çözümü gibi konularda toplumsal reformların yapılmasının gerekliliği

¹⁰⁵ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar Cilt I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.45.

¹⁰⁶ M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar Cilt I**, s. 140-141.

¹⁰⁷ M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar Cilt I**, s. 139-140.

¹⁰⁸ H. Erdem, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi**, s. 42-43.

¹⁰⁹ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I**, s. 289-293.

belirtilmiştir. OSF gazeteleri kapatılıp yöneticileri sürgün ve hapisle cezalandırılınca siyasal faaliyetlerini bu defa Paris şubesi üzerinden gerçekleştirilmeye başlamıştır.¹¹⁰ Dr. Refik Nevzat'ın elle yazıp litografla basarak çıkarmaya başladığı Beşeriyet adlı aylık gazete ancak altı sayı çıktıktan sonra Türkiye'ye sokulması yasaklanmıştır.¹¹¹

OSF'nin hükümet tarafından bir kapatılma kararı bulunmamaktadır. Sempatizanlarının Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekledikleri bilinse de bu fırkaya katılmamışlardır. Paris Şubesi ise 1913 yılında Paris'te kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır.¹¹² 1913 Haziran ayında Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine İttihat ve Terakki her türlü muhalefeti sonlandırmış iki yüzden fazla siyasetçiyle birlikte Hüseyin Hilmi'de Sinop'a sürgüne gönderilmiştir.¹¹³ Bu tarihten itibaren İttihat ve Terakki'nin iktidardan düştüğü 1918 yılına kadar herhangi bir sosyalist faaliyet olmamıştır.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Türkiye için son bulan Birinci Dünya Savaşı iktidarın sonunu getirirken yeni bir iktidar boşluğu ortaya çıkartmış, sürgündeki politikacılar yasaklar kalkınca İstanbul'a dönmeye başlamıştır. Hüseyin Hilmi de 1919 başlarında İstanbul'a dönerek siyasi faaliyetlerine devam etmiş ve Şubat 1919'da OSF'nin devamı niteliğinde ama daha etkin bir siyasal güç olarak yeni bir isim, program, tüzük ve bildiriyle Türkiye Sosyalist Fırkası'nı (TSF) kurmuştur.¹¹⁴ 1922' de esrarengiz bir şekilde Hüseyin Hilmi'nin öldürülmesiyle TSF tamamen dağılmış ve tarihe karışmıştır.

OSF bütün olumsuz koşullara rağmen Osmanlı topraklarında sosyalizmi yaymak için çaba harcamış, sosyalist unvanıyla bir parti kurmayı başarabilmiştir. Teorik alt yapısının eksikliğine rağmen sosyalizm adına ciddi düşünsel çabaların yanı sıra işçi hareketlerinin içinde bulunarak yayıncılık faaliyetleriyle de pratikte mücadele etmiştir. Reformcu yönü ağır bassa da işçi sınıfı ve sınıf mücadelesini esas alan tavrı ve faaliyetleri Türkiye sosyalist hareketi için bir başlangıç olmuştur.

¹¹⁰ H. Erdem, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi**, s. 105-106.

¹¹¹ M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar Cilt I**, s. 54.

¹¹² T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I**, s. 286.

¹¹³ M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar Cilt I**, s. 63.

¹¹⁴ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi Cilt II**, (2.Baskı), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 405.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet öncesi işçi hareketleri sadece ekonomik olup politik boyutlara ulaşmamıştır. Osmanlı aydınları da Avrupa'da ortaya çıkan bu fikirleri tanımamış, Avrupa'nın hastalığı, din düşmanlığı, yağmacılık gibi olumsuz ifadelerle sert bir sosyalizm karşıtlığı yaparak İslamiyet'te ne özgürlük sorunun ne de demokrasi sorunun olduğunu, sosyalizmin İslam toplumuna uygun olmadığını savunmuşlardır. İkinci Meşrutiyet sonrası ise sosyalizmin kendi adıyla partileştiği, yayınları aracılığıyla propagandasını yapabildiği bir dönem olmuştur. İşçi hareketlerinde artış olmasına rağmen henüz sınıf bilinci oluşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Sürelî Yayınlar

Hakayık-ül Vekayi,

İbret

İştirak

Takvim-i Vekayi

Ansiklopediler

İslam Ansiklopedisi

Kitaplar

- Abendroth, Wolfgang, **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, (1972), (Çev. Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Adanır, Fikret, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (Çev: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 33-73).
- Ahmad, Feroz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923**, (Derleyen: Mete Tunçay- Erik J. Zürcher,), (Çev.: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 13-33).
- Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**,(4. Baskı), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Dumont, Paul, "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (Çev.: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 73-113).
- Erdem, Hamit, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Gülmez, Mesut, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1991.

- Harris, Georges, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, (Çev.: Enis Yedek), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975.
- Haupt, George- Dumont, Paul, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler**, (Çev: Tuğrul Artunkal), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Karabıyık, İlyas, **Osmanlı'da Son Dönem İşçi Hareketleri**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2012.
- Koç, Yıldırım, **Türkiye İşçi Sınıf Tarihi Osmanlı'dan 2010'a**, Epos Yayınları, Ankara, 2010.
- Lenin, V. I., **Devlet ve İhtilal**, (Çev. Kenan Somer), (8. Baskı), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 1989.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, (Çev. Boğaç Babür Turna) (2.Baskı), Ankara, 2009.
- Makal, Ahmet, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
- Marx, Karl, **Fransa'da İç Savaş**, (Çev. Kenan Somer), (2. Baskı), Sol Yayınları, Ankara, 1991.
- Nesimi, Abidin, **Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949**, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Noutsos, Panayot, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğunun Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (Çev.: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 113-133).
- Odabaşı, İ. Arda, **Osmanlı'da Sosyalizm Türkçülük ve İttihatçılık- Raşim Haşmet Bey-**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ramsaur, Ernest E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, (Çev. Nuran Yavuz), Pozitif Yayınları, İstanbul, 2007.
- Sadi, Kerim (A. Cerrahoğlu), **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, (2.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Sayılğan, Aclan, **Türkiye'de Sol Hareketler**, (5. Baskı), Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.
- Sencer, Oya, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969.

- Ter Minassian, Anaide, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, (Çev.: Mete Tunçay), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ter Minassian, Anahide, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (Çev.: Mete Tunçay), (6. Baskı), (ss. 163-239.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi, Cilt I**, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi, Cilt II, (2.Baskı)**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tunçay, Mete - Jan Zürcher, Erik, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876- 1923)**, (Çev: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar Cilt I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türkdoğan, Orhan, " 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, cilt:2, sayı:11, Nisan 1981, 1-15.
- Yalımov, İbrahim, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher), (Çev: Mete Tunçay), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 133-163).
- Yazıcı, Erdinç, **Osmanlı'dan günümüze Türk İşçi Hareketi**, A Kitap, Ankara, 2010.
- Yeniaras, Orhan, **Atatürk'ün Kourdurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Kurtuluş Savaşı'nda Sol Hareketler**, (2. Baskı), Alter Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Yerasimos, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat'tan I.Dünya Savaşı'na Kitap:2**, (Çev. Babür Kuzucu), (5. Baskı), Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- Yerasimos, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Dünya Savaşından 1971'e Kitap:3**, (Çev. Babür Kuzucu), (6. Baskı), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.